

Molendijk, A. L., *The emergence of the science of religion in the Netherlands* (Numen book series. Studies in the history of religions CV; Leiden, Boston: Brill, 2005, xii + 311 blz., €89,-, ISBN 90 04 14338 6).

Bij het betere antiquariaat ziet men ze nog wel eens staan, de serie geïllustreerde prachtwerken die de Haarlemse uitgever Kruseman onder de titel 'De voornaamste godsdiensten' kort na 1860 liet verschijnen. Leidse geleerden van naam als Kuenen, Kern en Tiele beschreven daarin wat we tegenwoordig 'wereldgodsdiensten' noemen. De reeks maakt mooi zichtbaar hoe voor deze wetenschappers het christendom niet langer wezenlijk verschilde van bijvoorbeeld boeddhisme en islam; het kon nog slechts hoger worden aangeslagen als de meest ontwikkelde van de wereldgodsdiensten. Dat een uitgever brood zag in zo'n dure reeks laat verder zien dat er niet alleen aan de universiteit, maar ook onder de gegoede liberale burgerij belangstelling bestond voor dergelijke, wat meer afstandelijke beschrijvingen van het verschijnsel godsdienst.

In dit klimaat speelde zich af wat de Groningse hoogleraar kerkgeschiedenis Arie Molendijk *The emergence of the science of religion in the Netherlands* noemt. Vanuit een breed cultuurhistorisch perspectief beschrijft hij de toch wel verbazingwekkende opkomst van de godsdienstwetenschap in Nederland. Hij heeft oog zowel voor wetenschapsinhoudelijke ontwikkelingen als voor de maatschappelijke context waarin zij tot stand konden komen. De 'contextuele' beschouwingen die hij wijdt aan de internationale reputatie van de Nederlandse godsdienstwetenschap, de institutionele context, de verhouding tussen godsdienstwetenschap en sociale wetenschappen en de 'representatie' van godsdienst op de wereldtentoonstellingen zijn interessant en op punten vernieuwend (en datzelfde geldt trouwens ook voor de paragraaf die hij aan bovengenoemde Kruseman-reeks wijdde).

Toch ligt het zwaartepunt van Molendijks boek dunkt me niet in deze uitwendige geschiedenis, maar bij de godsdienstwetenschap zelf. Men zou zelfs kunnen volhouden dat Molendijks boek eigenlijk een wat hybride biografie is van de Leidse hoogleraar Cornelis Pieter Tiele (1830-1902), de *founding father* van de Nederlandse godsdienstwetenschap. In zijn beschouwingen neemt Molendijk vooral diens opvattingen tot uitgangspunt. Dat er enige onduidelijkheid kan bestaan over het precieze onderwerp is mijns inziens de grootste zwakte van het boek. Op de eerder in artikelenvorm gepubliceerde tekst is onvoldoende redactie gevoerd om een werkelijk consistent boek (hetzij over Tiele, hetzij over de godsdienstwetenschap als geheel) op te leveren. Dat neemt echter niet weg dat Molendijk in alle hoofdstukken naar voren komt als een degelijk, scherpzinnig onderzoeker die op een grotendeels nog braakliggend terrein onderzoek verricht en die daarvan heel precies verslag doet.

De opkomst van de godsdienstwetenschap in Nederland, zo laat Molendijk zien, was onderdeel van een omvattend proces van veranderingen in de internationale wetenschap. De ontdekkingen van de archeologie, de mogelijkheden die de vergelijkende filologie bood (in de bijbelkritiek onder andere toegepast door de beroemde Tübinger school) en aan de andere kant het succes

van de empirische methode in de natuurwetenschappen, ze maakten met elkaar zo'n indruk dat in de Leidse kringen, waarin ook Tiele verkeerde, het begrip 'godsdienst' een zelfstandig onderwerp van onderzoek kon worden. De vergelijkende, empirische methode waarmee deze 'godsdienstwetenschap' te werk ging, maakte het mogelijk om uitspraken te doen over 'the essence of religion.' (102) Tiele situeerde deze essentie niet in de uitwendige vormen (in de rituelen, de systemen, de kerkelijke dwang of de liturgieën) maar in het innerlijk van de mens. Tiele en zijn collega-godsdienstwetenschappers zagen godsdienstigheid als aangeboren; de mens was *van nature* godsdienstig en zo gezien was de godsdienstwetenschap een natuurwetenschap geworden.

Wat mij het meest aan deze godsdienstwetenschappers fascineert is het radicalisme waarmee ze ook de eigen christelijke godsdienst en het eigen christelijk geloof tot een kenbaar object van onderzoek maakten. Door deze 'onttovering' ontteden ze het ook letterlijk van 'geloof'-waardigheid. Hoewel Molendijk af en toe aan dit radicalisme refereert en ook herhaaldelijk opmerkt dat de tegenstelling tussen theologie en godsdienstwetenschap niet uit die tijd stamt maar een opvatting is van later tijd, had hij desondanks dit aspect van mij sterker mogen aanzetten, bijvoorbeeld door de nauwe verbinding tussen de modernistische theologie van Tiele's Leidse leermeester J. H. Scholten en Tiele's eigen godsdienstwetenschap uit te diepen. Molendijk ziet blijkbaar niet – of vindt dit minder belangrijk – hoe Scholten er jaren eerder dan Tiele al naar streefde om van de christelijke theologie zelf een naar de natuurwetenschappen gemodelleerde empirische wetenschap te maken die zijn onderzoeksmateriaal zocht in de wetmatigheden in de natuur, in de geschiedenis en in de mens zelf. Uitsluitend uit die bronnen kon men, aldus Scholten, kennis omtrent god en godsdienst opdoen. Tiele's latere positie – en daarmee die van de Nederlandse godsdienstwetenschap – was zonder dit modernisme van Scholten me dunkt ondenkbaar. In het verlengde van dit alles rees bij mij al lezende ook de prikkelende vraag of je niet deze in godsdienstwetenschap veranderende theologie zou moeten beschouwen als de eerste sociale wetenschap in Nederland. Het is zo gezien een extra verdienste van zijn boek dat Molendijk zichtbaar maakt dat zijn onderwerp meer aandacht en studie verdient dan tot nu toe is verricht.

Goffe Jensma

Everbroeck, Chr. Van, *August Borms. Zijn leven, zijn oorlogen, zijn dood. De biografie* (Amsterdam/Antwerpen: Meulenhoff/Manteau, 2005, 480 blz., ISBN 90 8542 021 0).

Gij zijt mij vreemd geweest', schreef Willem Elsschot in zijn gedicht naar aanleiding van de executie van August Borms (1878-1946). Borms was ten tweede male wegens collaboratie ter dood veroordeeld, maar deze keer werd het vonnis ook voltrokken. Voor veel Vlamingen was en bleef Borms een vreemde. Voor de Vlaams-nationalisten was Borms bij zijn leven al een mythische figuur geworden. Over deze in de geschiedenis van de Vlaamse Beweging niet weg te denken figuur heeft Christine Van Everbroeck een wetenschappelijk verantwoorde biografie geschreven. Zij heeft haar dissertatie (Vrije Universiteit Brussel) omgewerkt tot een solide, op uitgebreid literatuur- en bronnenonderzoek berustende studie, de eerste na een reeks van toch min of meer hagiografische publicaties.

August Borms groeide op in een zeer gelovig rooms-katholiek milieu, waarin de priesterroeping het ultieme ideaal was. Hij realiseerde dit ideaal niet, maar studeerde en promoveerde in Leuven in de Germaanse letteren. Activiteiten in de Vlaamse beweging hoorden daar haast vanzelfsprekend bij en Borms was toen al een onvermoeibaar propagandist. Hij werd leraar en verbleef, net gehuwd, enige jaren als leraar in Peru. Voor hem een eindeloos avontuur, waarover hij zijn hele leven graag sprak en schreef, voor zijn vrouw een drama. Zij verging van de heimwee.

Terug in Vlaanderen volgden diverse standplaatsen in het onderwijs en hernieuwde hij zijn propagandawerk. Tijdens de Eerste Wereldoorlog zag hij in de Duitse bezetters bondgenoten en met hun hulp richtte hij enkele bladen op en ging hij door met propaganda in wat hij zag als de juiste weg ter verwezenlijking van de Vlaamse rechten. Hij raakte vanuit zijn woonplaats Antwerpen diep betrokken bij de radicale stroming van het activisme. Hij bleef echter primair de man van de propaganda. Een politicus was hij niet. Van Everbroeck noemt hem geen 'arend van de geest.' (86) Tijdgenoten merkten zijn naïviteit op en zijn koppigheid. Zijn onpolitieke geest blijkt wel uit zijn uitroepen van de zelfstandige staat Vlaanderen in december 1917. Nogal wat medeleden van de Raad van Vlaanderen waren geschokt en ook de Duitse bezetters waren niet blij met dit initiatief. Na de oorlog bleef hij uiteindelijk in België en werd hij gevangen genomen en berecht. Het doodvonnis werd omgezet in levenslang. Hij schreef in 1918 aan Oszwald, een in de Vlaamse Beweging geïnteresseerde Duitse archivaris, die bij het bezettingsleger gediend had, 'Ons volk heeft nog geen martelaar, daarom blijf ik' [in Vlaanderen] p. 262. Zijn gevangenschap zag hij als een missie en de Vlaams-nationalisten steunden hem daarin massaal. Zijn 'finest hour' was zijn verkiezing tot volksvertegenwoordiger in 1928 bij tussentijdse verkiezingen in het arrondissement Antwerpen. De Vlaams-nationalistische politicus Herman Vos had dit overigens met medeweten van de twee grote Antwerpse politici Camille Huysmans (socialist) en Frans van Cauwelaert (katholiek) geregeld. De